

Whakarāpopototanga | Fakamā'opo'opo Fakalūkufuá

'Oku hā atu 'i he fekumi ko 'ení 'a e fakaikiiki fekau'aki mo e fakamamahi'i, ngaohi kovia mo hono li'aki 'o faingata'a'ia ai 'a e ni'ihi na'e 'ave ki he 'iuniti ('a e fānau iiki mo lalahi angé) 'o e Falemahaki Faka'atamai na'e 'iloa ko e *Lake Alice*. Na'e hoko eni 'i he vaha'a 'o 'Aokosi 1972 mo Tīsema 1980, pea na'e 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga lelei na'e fa'a hoko ai 'a e me'á ni.¹ Kuo laka hake eni he ta'u 'e 40, mo e kei manatu'i lelei pē 'e he ni'ihi 'a e ngaahi me'a na'e hokó (*purapura ora*).²

Na'e fokotu'u 'a e 'iuniti 'i he falemahaki Manawatu, 'a ia 'oku tu'u 'i he *rohe* 'o e *Ngāti Apa*. Ko ha sino ngāue (institution)angamaheni 'i he taimi ko iá, na'e fokotu'u ke tokangaēkina 'a e mo'ui lelei 'atamai 'a e fānau mo e to'utupú. Ka, na'e hoko ia ko ha feitu'u na'e ngaohi kovi'i ai kinautolu 'e he tangata mataotao 'i he mala'e 'o e mo'ui lelei 'atamai ko Dr Selwyn Leeks. Ná'a ne pā'usi'i pea fulikivanu 'a e ngaahi ngāue ta'etaau na'a ne fakahokó. Ki he tokolahi, na'e hoko 'a *Lake Alice* ko ha feitu'u fakamamahi mo fakamanavahē.

Na'e poupou'i 'e he *Departments of Health and Social Welfare* 'a hono fokotu'u 'o e 'iuniti pea poupou'i 'e he *Department of Education* 'a hono fokotu'u 'o ha 'api ako 'i *Lake Alice*. 'I he taimi ko iá, na'e falala kakato 'a e mātu'á, fāmilí, kāingá mo e kau mataotao 'i he mala'e 'o e mo'ui lelei 'atamai 'e lava 'e Dr Leeks 'o tokangaekina 'a e mo'ui lelei 'atamai 'a e fānau mo e to'utupú.

Na'e tokolahi 'a kinautolu 'i he 'iuniti me'i he ngaahi komiuniti'i 'oku faingata'a'ia fakapa'anga pe masivesiva angé. Na'e laka hake 'i he vahe tolu 'e taha 'o kinautolu 'i he 'iuniti ko e fānau Maui kuo fakamavahe'i mei honau ngaahi 'api 'o fakamalumu 'i he ngaahi tokoni 'a e Pule'angá (State Care). Ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau iku ki he ngaahi feitu'u 'oku tokangaekina ai 'a e mo'ui lelei 'atamai 'o hangē ko e *Lake Alice*. Koe'uhi na'e 'ikai kakato 'a e lekootí, fehālaaki 'a e sivi fakafaito'ó mo e 'ikai ke 'ilo'i 'a e kehekehe 'i he fa'unga faka'atamai 'o faingata'a ai ke 'ilo pau 'a e tokolahi 'o e fānau 'i he 'iuniti na'e 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesino pea mo e tokolahi 'o e fānau Pasifikí mo e ngaahi matakali kehé. 'I he ngaahi 'uhinga tatau, 'oku 'ikai ke mau ma'u ha fakamatala fekau'aki mo e tokolahi 'o e kakai me'i he komiuniti 'o e 'Umataá (Rainbow) 'i he 'iuniti.

Tokolahi 'o e fānau mo e to'utupú ko 'ení kuo uesia 'enau mo 'ui 'i he paea mo e masivesivá. Na'e tokolahi e ni'ihi na'e fakahoko hangatonu ki he 'iuniti mei honau ngaahi 'api, ngaahi 'api na'e pusiaki'i kinautolu ki ai pe ngaahi 'api fakafāmilí mo e nofo'anga na'e fakalele 'e he Pule'angá. Na'e ha'u ha ni'ihi mei he ngaahi 'apiakó pē fakahiki me'i he ngaahi falemahaki, ngaahi kil'niki ki he mo'ui lelei 'a e fānau pe ngaahi hositoló. Ko honau ni'ihi na'e 'i ai ha ngaahi palopalema ki he 'enau leá pe tō'ongá pea hoko ai ke nau ngāue'aki ha ngaahi founa ke fakahaa'i 'enau fekuki mo e faingata'a'ia ni 'o hangē ko ha nau fakahoko ha ngaahi

---

¹ 'I he lipooti ko 'ení, 'oku mau ngāue'aki ai 'a e faka'uhinga lea ki he fakamamahi'i (torture) 'a ia na'e faka'aonga'i ko ia 'e he Solicitor-General Una Jagose 'i he'ema faka'eke'eke mo e kakai ki he 'iuniti.

² Te Rūnanga o Ngā Wairiki Ngāti Apa, *Ko ha lipooti ki hono uesia 'e he falemahaki faka'atamai Lake Alice 'a e mo'ui lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e whānau, hapū mo e iwi 'o e Ngā Wairiki mo e Ngāti Apa* (Grant Huwyler et al., 2022), p 46.

tō'ongata'etaau.³ Na'e tokosi'i 'aupito ha ni'ihi na'e 'i ai hanau sivi pau ki ha faingata'a'ia faka'atamai 'o fiema'u ai ke nau nofo falemahaki.⁴ Na'e 'i ai ha tokolahi 'i he *Lake Alice* na'e 'ikai 'aupito 'i ai hanau palopalema faka'atamai pea na'e 'ikai totonu ke 'ave kinautolu ki ai, 'o fakatatau tūkunga fakafaito'o 'o e 70 tupu. Na'e hāhāmologia ke sivi kinautolu 'e he ni'ihi na'a nau tokanga'i kinautolú pe mahino'i 'a e tupu'anga 'o e fakakaukau ko ia 'oku "kovi" honau 'ulungaangá. Na'e 'ikai ma'u atu 'e he kau ngāué ha fa'ahinga tokoni fakapolofesinale 'oku taau.

Ko e ngaahi makatu'ungá mo e ngaahi founá na'e'ikai ke falala 'anga. 'Oku 'ikai fakapapau'i pe na'e ma'u 'e he Potungāue Tokoni Fakasōsialé 'a e mafai kenau 'ave atu 'a e fānaú mo e to'utupú mei honau ngaahi nofo'angá 'o faito'o pe fakanofa ma'u kinautolu 'i he *Lake Alice* ta'ema'u 'enau fakangofuá. Ko hono mo'oní, ko e 'ave atu ko iá 'o makatu'unga 'i ha ngaahi taumu'a kehe ange mei he faito'o faka'atamai, hangē ko e tautea pe ke fakasi'isi'i 'a e fu'u tokolahi ko ia 'i he ngaahi nofo'anga 'a e tokoni fakasōsialé, na'e ta'efakalao. Neongo pe ko e hā 'a e tu'unga fakalaó, na'e 'ikai ke fakahoko pe fakaivia 'a e potungāué, pe ngaahi kautaha kehé, kenau faitu'utu'uni fakapotopoto makatu'unga 'i he fakamatala lelei fekau'aki mo hono 'ave 'o e kakaí ki he falemahakí. Na'e hokohoko 'a e 'ikai kenau ma'u ko ia ha ngofua (consent) meiate kinautolu na'e tauhi (detained) pe 'oatu 'a e fakamatala kakató ki honau ngaahi fāmilí.

'I he ta'u 'e valu na'e fakalele ai 'a e 'iunití, na'e fakahoko pe tokanga'i ai 'e *Dr Leeks* mo ha kau ngāue kehe ha pā'usi'i lahi 'aupito – 'o a'u ai ha ni'ihi ki he tu'unga fakamamahi'í – 'i he tūkunga na'e vave 'a 'ene hoko ko e 'ulungaanga 'o e ngaohi kovia, fakamamahi fakaesino, pā'usi'i 'i ha tō'onga fakalielia mo fakaeloto, li'ekina, fakamanamana, tuku ki lalo mo e ngaahi founa kehe 'o e fakaaaoó. Na'e kau 'i he ngaahi tō'onga fakamamahi 'a e soki 'aki e 'uhilá, 'o 'ikai fa'a 'i ai ha fakaongo noa, 'o 'ikai fakahoko pē ki he manifí 'i he fo'i 'ulú (temples) ka ki he va'é, konga loto 'o e sinó (torso) mo e ngaahi konga ki he fakafanaú (genitals). Na'e toe kau foki 'i he ngaahi tō'onga fakamamahi 'a e ngaahi huhu mamahi mo fakamohe 'aki 'a e *paraldehyde*, 'a ia na'e fakahoko 'e he kau ngāué ko ha tautea pe founa ta'etotonu ki he faka'ehi'ehi 'o 'ikai ha ngaahi 'uhinga fakafaito'o pau ki ai. Na'e tauhi malu 'a e fānaú mo e to'utupú pea to'o ai 'enau tau'atāina, 'o fa'a a'u ki ha ngaahi vaha'a taimi lōloa. Ko e ongo na'e 'i he 'iunití ko e manavahē lahi.

Na'e pehē 'e Dr Leeks na'á ne fiema'u ke fokotu'u ha komiunití fakafaito'o (therapeutic) 'i Lake Alice. Ka, na'e tokanga taha 'a Dr Leeks ki hono fakalelei'i 'a e 'ulungaanga "maumau lao (delinquent)" 'a e fānaú mo e to'utupú mo faito'o 'a e ngaahi palopalema faka'atamai 'i he'ene fakakaukau, 'o fa'a ngāue'aki 'a e ngaahi founa pā'usi'i kuo fakamatala'i atu 'i 'olungá ko ha faito'o ke faka'ehi'ehi, ka e 'ikai ke ngāue ki he 'enau ngaahi fiema'u makehe takitaha mo ha ngaahi palopalema faka'atamai. Na'e si'isi'i ha fakamo'oni ki he 'ātakai fakafaito'o na'e pehē 'e Dr Leeks na'á ne feinga ke tanumakí.⁵

Na'e pehē 'e Dr Leeks ia na'á ne ma'u 'a e tau'atāina ke ne fai 'a e me'a te ne ala lavá kiate kinautolu 'i he 'iunití koe'uhi he na'e fu'u fakatupu maumau 'a e tokolahi 'o kinautolu ki he

---

³ Te Rūnanga o Ngā Wairiki Ngāti Apa, *Ko ha lipooti ki hono uesia 'e he falemahaki faka'atamai Lake Alice 'a e mo'ui lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e whānau, hapū mo e iwi 'o e Ngā Wairiki mo e Ngāti Apa* (Grant Huwyler et al., 2022), p 32.

⁴ Te Rūnanga o Ngā Wairiki Ngāti Apa, *Ko ha lipooti ki hono uesia 'e he falemahaki faka'atamai Lake Alice 'a e mo'ui lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e whānau, hapū mo e iwi 'o e Ngā Wairiki mo e Ngāti Apa* (Grant Huwyler et al., 2022), p 32.

⁵ Fuakava 'a Dr Selwyn Leeks, CRL0100116 (22 Sepitema 1995), p 9.

ngaahi sino ngāue na'e fakalele 'e he Potungāue Tokoni Fakasōsialé pea toe fu'u fakatupu maumau ki he Potungāue Akó.⁶ Na'e fakamatala'i kinautolu 'e Dr Leeks ko e "fānau 'i he takele 'o e talamú". Na'e 'iloa 'a e 'iunití 'i he lelei'ia fakatāfataha ki he sino mo'ui lelei (ableism), lau lanu ki he kakai Maulí mo e Pasifikí mo e kau fakaleitií. Na'e fu'u mafola 'aupito 'a e tā fakamamahi ko 'ení 'i he 'ātakai fakatu'utu'unga mo tokolahi taha ai 'a e kakai pālangi tangatá he na'e a'u 'o uesia 'e he pā'usi'í mo e kakai ko ia na'e 'ikai pā'usi'í fakahangatonu kinautolú 'aki pē 'enau 'i he lotolotonga 'o e 'iunití 'o mamata ki hono tā fakamamahi'í 'a e ni'ihī kehé.

'I he tu'unga fakahoko ngāué, na'e ngāue'aki 'e Dr Leeks 'a e mafai na'e meimei ta'efakangatangata ki he kau neesí mo e kau ngāue kehé, pea iku ai ke pā'usi'í 'e he ni'ihī 'o kinautolu honau mafai 'iate kinautolu na'a nau tokanga'í. Na'e 'i ai ha fa'ahinga 'ulungaanga faka'atā meí he tauteá na'á ne fakaivia mo angamaheni 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tō'onga pā'usi'í mo fakamamahi. Na'e mafola lahi mo ta'etokanga'í 'a e pā'usi'í fakalieliá, fakaesinó, fakae'ulungaanga fakafonua' mo fakaelotó 'i he 'iunití.

Na'e uesia faka'atamai mo fakalaumālie 'a e fānau' mo e to'utupú 'i hono fakamavahe'í kinautolu mei honau ngaahi komiunitií, kāingá, ngaahi fāmilí mo e kaungāme'á. Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakamavahe'í 'o e fānau mo e to'utupu Maui mo e Pasifikí mei honau 'ulungaanga fakafonua' ka na'a nau toe fekuki foki mo ha ngaahi lea laulanu (taunts) mo ha fakafeangai faingata'a ange makatu'unga pē 'i honau puipuitu'a fakafāmilí. Na'e iku 'a e si'isi'í 'a e 'ilo mo hono fakakau 'o e taha wairua ('uhinga fakalaumālie) 'i he faito'o ki he mo'ui lelei faka'atamai ke fu'u tōtu'a ai 'a hono faka'aonga'í 'o e faito'ó 'i he kau hao mo'ui maí, pea fakahingoa 'oku nau fu'u kovi mo mahaki'ia, pea toe lahi ange ai mo honau tautea'í.

Neongo na'e fokotu'u 'e he Potungāue Akó ha 'apiako 'i he 'iunití, na'e tokosi'í pē ha kakai na'a nau ma'u ha ako fe'unga lolotonga 'a e ngaahi uike pe māhina 'o 'enau 'i af. Na'e uesia 'aupito ha ni'ihī 'e he soki 'uhilá mo e ngaahi founa kehe 'o e pā'usi'í 'o uesia kovi 'aupito ai 'a e malava ko ia kenau tokangá, akó mo manatú.

Na'e 'ikai 'aupito "ola lelei" 'a e faito'ó 'o uesia ai kinautolu na'e 'ave ki he 'iunití meí he loto māfasiá, loto hoha'á, 'ulungaanga maá, ongo'i halaiá, manavaheé, loto mamahí mo e 'itá. Na'e talanoa 'a e kakai Maui na'e hao mo'ui maí fekau'aki mo e uesia na'e hoko ki honau ngeiá mo e mauri, pea mo e ongo'i fakamā 'i he 'enau nofo 'i he 'iunití. Na'e ongo'i faingata'a'ia 'aupito 'a e tokolahi pea kei uesia ai 'a e tokolahi meí he faingata'a'ia ko 'ení.⁷ Ko e ngaahi uesia ko 'ení kuo toe ongo'i foki 'e he ngaahi to'u tangata 'oku muimui atú, 'o hoko ai ha ngaahi ola tamaki ki he sosaietí.

Kuo 'i ai ha ngaahi nunu'a kovi 'o e pā'usi'í ki he mo'ui lelei faka'atamai 'a e kau hao mo'ui maí, 'o tatau ai pē pe na'e a'usia tonu pe sio mata pē. Na'e 'i ai 'a e ni'ihī, na'e 'ikai ke 'i ai hanau faingata'a'ia faka'atamai kimu'a ke 'ave kinautolu ki he 'iunití, kuo sivi 'o 'ilo kuo 'i ai honau mahaki faka'atamai ia 'o kinautolu 'i he taimí ni. Ko e ngaahi faka'ilonga taimi lōloa 'oku angamaheni 'a e mo'ua ai 'a e kau hao mo'ui mai meí he 'iunití 'oku kau ai 'a e 'ita 'oku fa'a mapuna mo ta'emapule'í, mole 'o e manatú, mo'ui tailiili (hypervigilance) mo e ilifia ma'u pē na'a toe fakafoki ki Lake Alice, neongo 'enau 'ilo'i kuo fuoloa 'a hono tāpuni 'o e falemahakí. Ko e tokolahi 'o e kau hao mo'ui maí na'a nau lipooti 'a 'enau fakafalala

---

⁶ Ko e Dominion, "Psychiatrist Stands by Shock Decision", 12 Siulai 1977.

⁷ *Fakamatala fakamo'oni 'a Alan Hendricks*, EXT0016825 (RCAIC, 2021), palakalafi 48.

(dependent) ki he faito'ó mo e kava mālohí, 'o kamata 'i he taimi 'e ni'ihī meí he 'enau kei ta'u iikí, ke fakanonga 'a e loto mamahí pea mo ta'ofi 'a e ngaahi manatu ki he fakamamahí. Kuo mo'ua ha tokolahi 'i ha'anau faka'uli konā mo faka'aonga'i 'o e maliuaná.⁸ Na'e fu'u tōtu'a 'a e mamahí ki ha ni'ihī pea 'ikai ke toe 'i ai ha 'amanaki 'i he'enau fakakaukaú ka ko hano fakahoko ha ngaahi tō'onga ke nau fakalavea'i pē kinautolu pe ko ha'anau taonakita.⁹ 'Oku toe fuesia foki 'e he kau hao mo'ui maí ha ngaahi lavea kuo patepate 'i honau sinó mo honau lotó, hangē ko e ngaahi ngangau (migraines) mo e langa 'ulu meí he soki 'uhilá, langa tu'a mo e ngaahi lavea 'oku 'ikai toe ala mo'ui 'i honau keté tupu meí he pā'usi'i fakalieliá.

'Oku kau 'i he ngaahi nunu'a kovi 'oku fakamamahi tatau, ka 'oku 'ikai fu'u e'a mahino, ki hono uesia 'o e kau hao mo'ui maí 'a hono fakavaivai'i 'o e ngaahi fehokotaki mo e kāingá mo e 'ulungaanga tukufakaholo fakafonuá. 'Oku tokolahi 'a e kakai Mauli, mo e Pasifiki na'a nau hao mo'ui mai, na'e faingata'a ke nau fakafehokotaki mo honau kāingá, ngaahi fāmilí mo e 'ulungaanga fakafonuá 'i hono tukuange mai kinautolu meí he 'iunití. Kuo pehē 'e he tokolahi taha 'o e kau hao mo'ui maí kuo hōloa 'enau falala ki he ni'ihī kehé. 'Oku nau hehema ke hu'uhu'u lahi kiate kinautolu 'oku ma'u mafaí mo faingata'a ke nau fa'u ha ngaahi vā 'oku tu'unga lelei, taimi lōloa mo fe'ofofani. Ko e hu'uhu'u ko 'eni ki he kakai ma'u mafaí, fakataha mo ha a'usia fakaako na'e fakasi'isi'i, kuo iku ai ke faingata'a'ia ha kau hao mo'ui tokolahi 'i hono ma'u pe pukepuke 'o ha ngaahi ngāue. Na'e 'i ai ha tokotaha hao mo'ui mai na'e pau ke tukuange 'a 'ene ngāué he na'e 'ohake 'e he ngaahi ongo 'o e falengāué ha ngaahi manatu ki he mīsini ECT na'e pā'usi'i 'e Dr Leeks – 'o fakamo'oni ai ki he loto lavea lahi na'a ne fuesia 'o a'u ki he'ene fu'u lahi.¹⁰

Na'e 'ikai ke fakahoko 'e he Potungāue Tokoni Fakasōsialé hano vakai'i hokohoko pefe'unga nai 'a e 'ātakai 'o e 'iunití ki he kakai 'oku 'ave ki aí. Na'e si'isi'i pe 'ikai malava 'e he fānaú mo e to'utupú, mo honau kāingá mo e ngaahi fāmilí ke nau lāunga fekau'aki mo e faito'ó 'i he 'iunití. Na'e 'ikai ke fakahoko lelei 'e he Potungāue Tokoni Fakasōsialé mo e Potungāue Akó ha tali ki he ngaahi lāungá. Na'e fakangatangata pē hono tokanga'i mei tu'a 'o e 'iunití. Na'e fakangatangata pē mo fakataimi 'a e ngaahi lakanga 'o e kau 'inisipēkita fakavahé mo e kau 'a'ahi faka'ofisiale ki he falemahakí. Na'e 'ikai ha me'a na'a nau fakahoko te ne ta'ofi 'a e pā'usi'í.

Na'e hala mo ha taha 'i he ngaahi sino ngāue fakapule'angá na'a nau ma'u atu ha ngaahi lāunga 'i he taimi ko íá pe kimuí ni maí na'a nau fakahoko ha ngaahi laka ke fakatotolo'i mo faka'ilo 'a e kau faihia pā'usi'í. 'I he ngaahi ta'u lahi ka hokó, na'e toutou feinga 'a e kau hao mo'ui maí ke faka'ilo 'a Dr Leeks, kau ngāue kehé mo e ngaahi Potungāue Fakapule'anga ma'u fakafatongiá. Na'a nau feinga ke ma'u ha totongi huhu'i mo ha fakalelei ki he fakamamahi, pā'usi'i mo e fakali'eli'aki na'a nau faingata'a'ia aí 'o fakafou 'i he ngāue fakalao, alēlea, ui fakatokolahi ke fakahoko ha ngaahi faka'eke'eke mo e lāunga ki he kau Polisí.

---

⁸ *Fakamo'oni 'i he fakamatala 'a Bryon Nicol*, WITN0350001 (RCAIC, 2021, para 43; *Fakamo'oni 'i he fakamatala 'a Leota Scanlon*, WITN0355001, (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care, 23 Sune 2021), palakalafi 75.

⁹ *Fakamo'oni 'i he fakamatala 'a Leota Scanlon*, WITN0355001, palakalafi 77.

¹⁰ *Fakamatala fakamo'oni 'a Mr JJ*, WITN0329001 (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care, 23 Ma'asi 2021), palakalafi 47.

Na'e kau 'i he ngaahi sino ngāue mo e kautaha na'a nau ma'u 'a e fakatangi ke fakahoko ha ngāue 'a e Ombudsman, ko ha komisiona faka'eke'eke, kau Polisí, kautaha 'a e kau Ngāue Fakafaitoó, Kōsilio Fakafaitoó, va'a 'i Nu'u Sila 'o e Royal Australian and New Zealand College of Psychiatrists, Potungāue Mo'uí, Potungāue Akó, Potungāue ki he Tokoni Fakasōsialé, Fakahinohino Laó, Komisiona ki he Mo'ui Leleí mo e Faingata'a'ia Fakaesinó mo e ACC. Neongo 'a e ngaahi feinga kotoa ko 'ení, na'e 'ikai pē ke faka'ilo 'a e kau faihiá pea 'ikai ke ma'u 'e he kau hao mo'ui maí ha fakalelei fakalūkufua, pe puretumu torowhānui.

Na'e fakangatangata pē 'a e ngaahi fakatotoló koe'uhí ko e si'isi'i 'a e makatu'unga ki hono fakahoko 'o e fakatotoló mo e ivi fakapa'angá. Na'e taukapo'i 'a e ngaahi keisí 'i he falehopó, hangē ko e lau 'a e *Solicitor-General Una Jagose*, "ko e fakamo'oní na'e 'i he loto failé tonu pē".¹¹

Na'e 'i ai ha ngaahi ola lelei, hangē ko ha totongi huhu'i fakakulupu na'e kamata 'aki ha kau hao mo'ui mai 'e toko 95 'i he 2001 hili ha alea fakatupu māfasia 'i ha ngaahi ta'u lahi mo e Kalauní, ka na'e tōmui mo fakangatangata pē. Na'a nau ha'u mo ha ngaahi kole fakamolemole mo hono faka'uhinga pea fakamama'u pē 'a e fakaleleí ki ha ngaahi totongi huhu'i fakapa'anga. Na'e 'ikai kenau fakakaukau ki he ngaahi fiema'u 'o e 'ulungaanga fakafonua 'a e kau hao mo'ui Maulí pe Pasifikí.

Na'e feinga 'a e fakatotolo fakamuimui taha 'a e kau Polisí ke fakalelei'i 'a e ngaahi tō nounou 'a e ngaahi fakatotolo 'e tolu kimu'á. Na'e 'i ai ha ngaahi tukuaki'i 'o faka'ilo ai ha mēmipa 'e taha 'o e kau ngāue kimu'á, ka koe'uhí ko e fuoloa 'a e taimi na'e hoko aí na'e fu'u tōmui leva ke faka'ilo 'a Dr Leeks mo ha ni'ihí kehe na'e tukuaki'i, na'a nau 'osi mate pe fu'u toulekeleka mo vaivai ke nau matu'uaki ha ngaahi faka'ilo.

'I he 2020 ('i ha lāunga 'a Paul Zentveld) mo e 2022 ('i ha lāunga 'a Malcolm Richards) na'e 'ilo'i ai 'e he United Nations Committee Against Torture 'a e 'ikai ko ia ke fakahoko 'e Aotearoa Nu'u Sila ha fakatotolo vave, 'ikai fakapalataha mo tau'atāina ki he ngaahi tukuaki'i ki he fakamamahi na'e hoko 'i he 'iunití pe ko hano fakahoko 'o ha fakalelei 'oku taau.

Na'e 'ikai ke fakakaukau'i mo siofi 'a e fānau mo e to'utupu 'i he 'iunití, pea na'e tokolahi 'a e ni'ihí na'e fakamamahi'i mo pā'usi'i. Na'a nau faingata'a'ia ai mo honau kāingá mo e ngaahi fāmilí 'i he toenga 'enau mo'uí, 'i he nima 'o e ni'ihí na'e pehē koā ko ha kau ngāue polofesinale. Ko ha fehālaaki 'a e te'eki ai ko ia ke faka'ilo ha taha pea ke kei tatali ai pē 'a e kau hao mo'ui maí ki he fakamaau totonú. Ko e talanoa 'a e 'iuniti ma'ae fānau mo e to'utupu 'i he Lake Alice ko ha konga fakamā ia 'o e hisitōlia 'o 'Aotearoa Nu'u Silá, 'a ia kuo pau ke fakahoko ha fehanganhangai hangatonu mo ia 'o 'ikai ha toe kumi 'uhinga pe fakamatala pea mo ha tukupā ke fakahoko ha fakalelei tuha mo taau mo fakapapau'i 'e 'ikai 'aupito ke toe hoko 'a e ngaahi me'a fakamamahi pehē.

---

¹¹ *Fakamatala 'o e fakamo'oni 'a Una Jagose QC*, TRN0000025 (Royal Commission of Inquiry into Abuse in Care, 2020), p 26.